

Széchenyinek távolról sem voltak olyan meghitt baráti kapcsolatai kora literátor kiválóságaival, mint Deáknak (nem is lehettek, hiszen az ő mozgástere az arisztokráciára és a politikai elitre koncentrált), ennek ellenére alakja és életútja sokkal elementárisabb hatást gyakorolt az irodalomra. Ennek oka nemcsak az, hogy reformkori kezdeményező szerepe tagadhatatlanul jelkép értékű lett (ezért válhatott az *Egy magyar nábob* Szentirmay grófjának, s az egész nemzeti újjászületésnek modelljévé), hanem az is, hogy romantikus, „instabil”, talányos személyisége, felkavaró, „katartikus” (mert a nemzeti közösségi érzést megemelő, megtisztító) öngyilkossága nagyobb mértékben vált remekművek inspirálójává. És itt nem csupán Arany nevezetes gyász-ódájára gondolhatunk, s nem is csak (egy évszázaddal később) Németh Lászlónak nemzetföltését és saját emberi kelepce-helyzetét is a műbe vetítő drámájára, hanem arra, hogy valósággal egy új irodalmi téma, élménykör, valamint megközelítés- és szemléletmód vezethető vissza az ő ihletésére. Kemény *A rajongók*-jának Pécsi Simonjában éppúgy Széchenyi tragikus dilemmáira ismerhetünk (miért is nem tudta egy ponton megfékezni, a bukás kiprovokálásától megóvni híveit, a stombatosokat?), mint Arany balladhőseiben, akiknél a lelkifurdalás, az önvád tudatzavarokhoz, a személyiség felbomlásához vezet.

Deákot szeretetreméltó, józan és kedélyes személyisége arra tette alkalmassá, hogy írók egész sorával kerüljön közvetlen kapcsolatba. Vörösmartyval életreszólóan a legjobb barátok lettek, de nagyon közel került emberileg Aranyhoz, Kemény Zsigmondhoz, Gyulai Pálhoz is. A *Széchenyi emlékezeté*-ben Arany szinte az apotheozishoz emelkedik:

Szentebb e föld, honunk áldott alapja,
Mióta, nagy szív, benne nyúgoszol;
Szentebb a múltak ezredévi lapja,
Mióta, nagy név, hozzá tartozol.
Koszorút elő... morzsoljuk el könnyünket:
Az istenülés perci már ezek!

Deák halálakor az ilyenkor kötelező gyász-verseket a kor jelentős, de nem igazán nagy költői – Tóth Kálmán, Szász Károly – írják meg. A póztalan, hétköznapi magaviseletű Deáknak Arany inkább humoros hangulatú, s utóbb félbehagyott verssel adózik. Keresztúry Dezső érvelése szerint semmiképpen nem írhatott róla ünnepi verset, ugyanis nagy „barátja is megöregedett, a hatalom gyakorlatából egyre inkább belső ellenzékbe kényszerülve, vagy a nemzeti bálvány tehetetlen magányába szorulva: ’kopott költő’ barátja számára egyre inkább magánemberi mivoltában lett kedves, s ezt nyilvánosan is megvallani aligha érezte illőnek.”¹

Arany egyébként személyesen is hálás lehetett Deáknak, aki az 1850-es évek második felében azok közé tartozott, akik a nagykőrösi tanár Pestre invitálását, az irodalmi és a tudományos élet élére állítását szorgalmazták. (Tomori Anasztáz 1856 februárjában írja Arany Jánosnak: „Deáknak ideálja vagy s óhajtana látni”².) Nem csoda hát, ha minden tisztelete mellett is elsősorban szerette a haza öregedő bölcsét. *A jó öreg úrról* című vers pontos keletkezési idejét nem ismerjük, minden este Deák halála után íródott:

– 2 –

Ismertem én – ismerte minden,

¹ KERESZTÚRY Dezső, „Csak hangköre más” (*Arany János 1857–1882*), Szépirodalmi, Bp. 1987. 481.

² ARANY János *Összes művei* XVI., Akadémiai Kiadó, Bp. 1982. 671.

Nem oly rég azt a jó urat,
Ki öreg volt már férfi renden,
S vénült korig ifjú maradt.
„Öreg” névvel hódolt eszének
Az a bizalmas tisztelet,
Mely a szívet nem érzi vénnek,
S midőn tisztel, inkább szeret.

Deák irodalomszemléletére jellemző, hogy íróasztala fölött négy arckép függött. Vörösmartyé volt a legnagyobb (nem csoda: a személyes jó barátnak, s a reformkor valóban legnagyobb költői géniuszának szólt), mellette Kisfaludy Sándor, Berzsenyi és Kölcsey. Pontos lenyomata ez értékrendjének, melyben valamelyes szerepe dunántúliságának is jutott, nem kevésbé etikai szempontoknak. (Ismeretes módon Kölcseyhez személyes jó viszony és kölcsönös rokonszenv is fűzte az országgyűlésen.)

Deák tehát sok tekintetben a 30–as, 40–es évek embere. De már ekkor sokan kiemelik kora (egyébként későbbi időszakok garnitúrájához képest roppant szellemi és erkölcsi nivójú) politikusai közül. Bajza József, a neves kritikus és költő például így látja:

Rád van függesztve a nemzet szeme,
Ezrek lesik szavad, mint jósigét,
Irányadót ezrek mozgalminak...

Gyűjts fáklyát az országos zűrzavarban,
Hol mindenki kormányzó és vezér,
Hol senki nem hallgat, mind szónokol.

Nemcsak Bajza tulajdonít unikális értéket már ekkor is neki, hanem például Széchenyi is hangot ad azon meggyőződésének, hogy Deáknak kellene vezérszerepet vállalni egy olyan párt élén, amely az udvar (tehát a felülről jövő manipuláció) és a „népkegy” (tehát az alulról jövő demagógia) ellenében meg tudja őrizni autonómiáját. A „legnagyobb magyar” a *Jelenkor* 1845 augusztus 17-i számában így üzen Deáknak: „Barátom, Deák, ön az, akiben minden tehetség összpontosul oly pártnak élére állhatni, mely Magyarországot minden bajaiból temérdek önmehtagadás, munka és állhatatossággal ugyan, de elvégre bizonyosan kivezetheti. Legyen vezetőnk és én tüstént az öné vagyok...”

Deák kultusza az 50–es években is töretlen, s nyilvánvalóan a közvélekedést fejezi ki Arany János, amikor (immár pesti folyóíratszerkesztőként 1860–ban) ilyen glosszát ír a *Szépirodalmi Figyelő*-ben: „Hírek szerint a pozsonyi hölgyek Deák Ferencet arany tollal készülnek megajándékozni. A toll, ha arany is, gyöngye kifejezni a nagy polgár érdemét.” A *Magányban* című versében (1861 áprilisában) pedig a haza bölcsének, a nemzet szellemi–erkölcsi irányítójának fogadja el:

– 3 –

Jön, jön... egy istenkéz sem tartja vissza,
Mint mélybe indult sziklagörgeteg:
Élet? halál? átok, vagy áldás lesz? – Ah,

Ki mondja meg! ki élő mondja meg!
Vár tétován a nép, remegve bölcse,
Vakon előtte kétség és homály.
Idő – szakadna bár méhed gyümölcse...
Ne még, ne még – az istenért! – megállj.

Arany számára ettől fogva Deák útmutatása a döntő (tudjuk, hogy a 40-es években Széchenyi nézeteihez érezte magát legközelebb), így válik a kiegyezés hívévé is.

Jellemző, hogy amikor levelet ír Wenckheim Bélának 1867 június 15-én, s a magas kitüntetés elhárítását kéri, magáról a kiegyezésről elismeréssel szól: „Egy boldogabb időszak tanújelét látom ebben is a fejedelmi hatalommal kibékült nemzetre és különösen a magyar irodalomra nézve...” Aranynak Deákhhoz fűződő szoros kapcsolatára utal, hogy ehhez a levélhez (a hátlapjára) 1873-ban keserű kommentárt fűz: „E levélnek eredménye az volt, hogy báró Wenckheim akkori belügyminiszter, mint már elébb Eötvös is többször, személyesen jött jozzám, elmondani: mennyire kompromittálom őket, új minisztereket, magát a kiegyezést stb., mennyire sértem a Felséget, ha visszautasító szándékomnál maradok. – Én tartottam magam, míg lehetett, de végre belátván, hogy nagy demonstratív látszat nélkül (mitől mindig irtózom) a visszautasítás meg nem történhetik, belégyeztem, hogy jól van, a rendjel hadd maradjon nálam, de kikötöm, hogy én sem hálálkodni audienciára nem megyek, mint az etiquette követeli ily esetben, sem a keresztet soha fel nem teszem... Hanem azért én nem tudom micsoda lekenyerezett, fizetett hazaáruló lettem! (mint annyi más becsületes ember és jó hazafi, magát Deák Ferencet sem véve ki.)”³ Ez utólagos feljegyzésből kitűnik nemcsak az, hogy mennyire irtózik a fejedelmi kitüntetéstől (tudjuk, végül Deák nem fogadott el semmit), hanem az is, hogy sorsközösség alakul ki közöttük. Petőfi egykori barátját éppúgy hazaárulónak nevezik a szélső 48-asok, mint Deákot. (Láthatólag Arany mentség, védekezés gyanánt hivatkozik annak a Deáknak a példájára, akit Széchenyitől és Kölcseytől az udvarig mindenki a legfőbb erkölcsi tekintélynek fogadott el félévszázadon keresztül.)

Ez az azonosulás szólal meg a már idézett *A jó öreg úrról* című költeményében:

Egy oly remek könyv mássa volt ő,
Minőt – évezredben alig –
Nagy bölcs teremt vagy égi költő;
Melyből új eszme foganik
Firól–fira az ember–észben
Élvezi nem, kor, vegyesen:
Az együgyű is érti részben,
De a tanult sem teljesen.

– 4 –

A strófa befejezése arra céloz, hogy Deákban, akinek gondolkodását, viselkedését egyenességgel, következetességgel, sőt egyszerűséggel volt szokás jellemezni, van valami intuitív, vagy legalábbis értelemmel tökéletesen meg nem magyarázható. Akár a nemzet jövőjének garanciája lehet ez a legádázabb ellenfélben is bizalmat gerjesztő, bármiféle ártó

³ ARANY János *Leveleskönyve* (Válogatta, szerkesztette, a bevezetőt és a mutatókat készítette Sáfrány Györgyi), Gondolat, Bp. 1982. 593–594.

szándékot nélkülöző etikai racionalitás, ami olyan viselkedéssé váló politikai ösztön, mely egyszersmind túlélési stratégia.

Arany János élete alkonyán is megemlékezik arról, hogy milyen nagy élménye volt Deák közelsége. *A jószágos özvegynek* című 1880-as verse Bezerédy Istvánnának nevezetes ebédeit örökíti meg, melynek annak idején Deákon és Aranyon kívül sokan (egyebek mellett Kemény, Gyulai) voltak vendégei:

Ott, mikor fordulón volt a *Haza* sorsa
(*Bölcsé* ajakáról nekem is hullt morzsa),
Hogy kössük a múlttal a jövendőt öszve:
Fehér asztalodnál pendült meg az eszme.

Az utóbb irodalmi Deák-pártnak nevezett csoport (Kemény, Csengery, Arany, Salamon Ferenc, Gyulai, Szász Károly, Lévy József) nyilvánvalóan Deákban látta megtestesülni a maga politikai, nemzeti és erkölcsi elveit. Sőt, nevezetes Kemény emlékbeszédében Gyulai nem kevesebbet állít, mint hogy Kemény Zsigmond forradalom utáni politikai röpiratain alapult Deák utóbb győzedelmesnek bizonyuló koncepciója, a dualizmus alapelve. Kemény ugyanis – mondja Gyulai – figyelmeztette a dinasztiaát, hogy „ha nem német tartományaival is belép a német szövetségbe, történeti küldetését kockáztatja, közelebb hozza, felidézi a germanismus és slavismus közötti harcot, amelynek eddig késleltetője és a két elemnek közvetítője volt. Kifejti, hogy a magyar nemzetiség eltiprását nem kívánja se dynastiai, se német érdek. A német tartományok útján nyugatra támaszkodni, a tisztultabb magyar államiság által keletre hatni, az imponáló egység szükséges tulajdonaival kültekintélyt fönntartva, benn az alkatrészek szabad és összehangzó fejlődését hűn megőrizni: íme a hivatás, amelyet Ausztriának be kell tölteni. Éppen ezért Magyarország politikai nemzetiségét, mely századok szorgalma által gyűjtött kincs, nem elpazarolnia, hanem eszélyesen gyarapítania kell, és ez csak a birodalom érdekével összhangba hozott önálló nemzeti belkormányzás útján történhetik. Egyesülésre szólítja fel a pártokat egy nagy nemzeti hazai párttá. Hirdeti, hogy amint a nemzet közvéleménye eldobta az ápril 14–diki végzést, a dynastiának is félre kell tenni a március 4–diki alkotmányt, s mindkettőnek visszatérni a *pragmatica sanctio* alapjaira. 'Csak nem kell – így végzi munkáját – hiú elméletekhez, amelyeket a könyvein túl nem látó, korlátolt tudomány önteltségében fércelt össze, s az élet argumentumai ellen makacsan véd; csak nem kell a szabadság ábrándhőseinek ragyogó, de testetlen ígéreteihez kötni a haza szent érdekeit, mert ily kapcsolatban veszélyeztetnek; de ha e két fajtát az ál-státuszférfiaknak, kik mint a garabonciás diák, mindig zivatart hoznak, nem fogjátok követni; ha magára hagyjátok a pedant elméletgyártót és a gerjedelmek kalandorát, akkor nem lesz nehéz meglelni kulcsát a monarchiával való viszonyunk rendezésének.'

Íme a két röpirat lényege. Mi ez egyéb, mint az az irány, melyet tizenhat év mulva a nemzet és a dynastia egyaránt elfogadott? De akkor senki sem hallgatott Keményre. A forradalmak után rendesen csak két szenvedély uralkodik, egyfelől a teljes reactió, másfelől az új forradalom szenvedélye: amaz a beteg visszaemlékezésért nem ismeri el a tényeket, emez a lázas reményekért, s mindkettő bosszút áhítva inkább keresi, mint kerüli a bonyodalmat. Keményt lenézték fönn, alant pedig gyanús szemmel tekintettek reá, de volt jutalma is. E

röpiratok szorosabbra fűzték Deákkal való barátságát, aki azelőtt is nagyra becsülte jellemét és tehetségét. Kemény az *Angol Királynő*-be költözött, hol Deák is lakott, újra regényeket írt, majd 1855-ben átvette a *Pesti Napló* szerkesztését, amelyre azelőtt is többé-kevésbé befolyással volt. A szenvedőleges ellenállás és várás politikájának senki nem volt oly kifejező képviselője, mint Deák, az államférfi, és Kemény, a hírlapíró.” Gyulai okfejtése fényesen bizonyítja: a kor (Jókai mellett) legnagyobb regényírója, Kemény Zsigmond (aki szórakozott, hanyag ember és rossz szónok lévén politikai vezérszerepre nem nagyon törhetett) Deák legfőbb ötletadója, illetve forradalom utáni, Kossuth-tal szembeforduló röirataival a 67-es megegyezés optimális feltételeinek meghatározója.

De nemcsak az Arany–Gyulai-kör méltányolja Deákot, hanem a velük éles ellentétbe, sőt durva vitába keveredő kitűnő költő, Vajda János is, az irodalmi ellenzék későbbi vezéralakja. A *Csatár* 1861 aug. 15.-i számában például rajongva szól Deák felírat javaslatáról: „E fényes diadal... Deák Ferenc felírat javaslat, e bámulatos remekmű, melynek dicsősége egy – ha nem magasabb – színvonalon áll azon nagy és eldöntő csatákéval, melyek a népek és országok sorsát elhatározzák... Soha egy ember szelleme egy egész birodalomén világosabb, kétségtelenebb, nagyobb diadalt nem ült, mint amekkorát a mi Deákunk aratott jelen művével az osztrák birodalom összes államtudósai fölött.”⁴

A sok irodalmi megnyilatkozás között figyelmet érdemel Asbóth Jánosé (a maga korában alig észrevett *Álmok álmodója* című regényének páratlan sikere támadt az 1980-as, 1990-es években), aki 1873-ban megjelent *Három nemzedék* című írásával hosszan (például Szekfű Gyuláig) továbbélő analógiát alkot. Szerinte Széchenyi és Vörösmarty a tette ébredés, Kossuth és Petőfi a lázas küzdés, Deák és Arany az alkotás emberei: „Deák és Arany legnagyobb ereje a megnyugtatóban, kiegyenlítésben és kibékítésben, a harmonikus alkotásban van... Így teremté Arany epikai nagy költeményeit, melyekben az eszmékben és költészetben gazdag tartalom, az erejében és bájában megkapó formával, az uralkodó hős és a kidomborodó alapeszme a körülöttük villongó dús étellel, a jellemek önmagukkal és a cselekménnyel művészi harmóniába olvadnak. És így tudta romjaiból Deák Ferenc újra felépíteni a magyar alkotmányt, de nem! – magát a magyar hazát; így tudta nemcsak helyreállítani, ami össze volt roskadva, hanem tovább is építeni, betetőzni alkotmányunkat...”

A század végére, amikor megmutatkozott a kiegyezéssel rendszer válsága, a konzervatív, népnemzeti irodalom egyre fakóbb, erőtlenebb módon ünnepli Deákot, akik pedig (az új nemzedékek) az Arany–Gyulai iskola ellen fellépve keresik a magak originalitását, szükségképpen szólnak róla egyre hűvösebben róla. Ady ugyan publicisztikai cikkek egész sorában áll ki mellette (mint ahogy hosszú időn át dicséri Tisza Istvánnak a klérussal, az antiszemitákkal szembeni liberalizmusát is), *A kétféle velszi bárdok*-ban mégis a radikálisok politikai álláspontjával azonosul:

– 6 –

A fátoly borult, az asztal terült,
Örült az úr-rend a Deáki tettnek,
Facérunt magnum áldomás s Buda
Filoxérátlan hegyei lihegték.

Ady itt nyilvánvalóan Deák 1910-es évekbeli epigonjaival kerül szembe, s nem a kiegyezés megalkotójával. Sőt: a költeménynek egy másik strófájából arra lehet következtetni: a konzervatív–hivatalos politikát és irodalmat elutasító magatartása az, ami szembefordítja az

⁴VAJDA JÁNOS *Összes Művei VII. Publicisztikai írások*, Akadémiai Kiadó, Bp. 1979. 388–390.

Arany–Deák örökséggel, amelynek változatlan formában való, differenciálatlan, csakugyan korlátolt és leegyszerűsített favorizálása akadálya lehetett minden újító törekvésnek:

Egy emberöltőn folyt a dáridó
S ékes meséje Toldi hűségének,
Soha egy riasztó, becsületes
Egy szabadító vagy keserű ének.

Ady eszmetársa, Ignotus majd csak 1936–ban írt cikkében döbben rá, hogy milyen árat fizetett a magyarság a dualista rendszer felépítéséért is, felbomlásáért is: „Deák Ferencre ma rossz idők járnak... A legnagyobb, ami történelmi férfit érhet, ha, amit tett, a történelem meg nem történtté teszi. Ez történt Deákkal, – amiért a kortársak a haza bölcsének nevezték, abból kő kövön nem maradt...” Eközben Ignotus 67–ben helyesnek mondja Deák koncepcióját, aki az akkori helyzetből az optimumot hozta ki azon felismerésével, hogy a „nemzeti gondolat uralma idején a testvértelen, s önnön államában határon túli fajtaikhoz húzó népektől körülvelt magyart a negyvennyolc, vagyis a támasztalan függetlenség bukásba viszi.”⁵

Maga a Deák–jelenség, a figura, a temperamentum kezdettől magyarabbnak, tősgyökeresebben magyarnak tűnik mindenki számára, mint Széchenyinek a Szent Szövetség–i Európa viselkedésmintáit a byronizmustól a romantikus katolicizmusig sokmindenben utánzó gesztusai. Maga Deák is annyira honi típusnak érzi magát, hogy 1827 október 16–án Vörösmartynak írt levelében (még mindketten erről vannak a harmincon) Kisfaludy Károly nemtörődöm, kövér, tunya Súlyosdi Simonjához hasonlítja magát. Valóban volt benne némi kényelmesség (legalábbis a világjáró Széchenyihez képest), s tényleg korán elhízott. Így aztán nem csoda, ha a XIX. század emblematikus kulcsfiguráitól, Petőfitől, Széchenyitől nagyon elütő típusá vált.

Amikor Jókai *Az új földesúr*–ban megteremti Garamvölgyi Ádám alakját, a Deák által meghirdetett passzív ellenállás taktikáján túl egy személyiségtípust is megrajzol. Olyan karaktert, akit flegmájából semmi nem mozdít ki, akit sem félni, sem ügyeskedni senki nem látott, aki az önkényuralmi rendszer működését a szellemi és erkölcsi felsőbbrendűség nyugalmaival szemléli. (A modell – száz év múltán – okkal éled újjá.) Akárcsak Deákban, Garamvölgyiben is erős a rezignációra, sőt a dolgok humoros megközelítésére való hajlam. Rebellióban, törvénytelen viselkedésben nem marasztalható el, egykedvű rendíthetlensége egyszerre kelt a rendőrállamban tiszteletet és ingerültséget.

– 7 –

Kemény már említett, forradalom utáni röpirataiban arra utal, hogy a magyar nem forradalmi természet. Nyilvánvalóan a diktatúra megnyugtatósára, bosszúszomjának lecsendesítésére is szolgál ez a beállítás, de az is tagadhatatlan, hogy a katonai vereség után a nemzet tudomásul vette az állapotokat jelentősebb provokációk, bosszúszomjas gerillaharcok nélkül. Deák és az ún. középnemesi ellenállás (a regényben Garamvölgyi) pontosan tudja, hogy ez a terror sem erkölcsileg, sem katonailag nem tartható fenn hosszan, hiszen tulságosan sok pénzét és erejét köti le a birodalomnak. Éppen ezért újabb súlyos véráldozatok nélkül egyszerűen ki kell várni az önkényuralom összeomlását, meg kell őrizni a nemzet szellemi és erkölcsi erejét a hamarosan bekövetkező alkotmányos fordulat idejére. A fegyveres felkelés

⁵ IGNOTUS, *Deák Ferenc*, In: *Mai magyarok – régi magyarokról* (Összeállította: Fejtő Ferenc)
Szép Szó – Cserépfalvi Kiadó 1936. 187.

oktalan szítása éppolyan hiba, mint a Bach-korszak elvtelen kiszolgálása. Tehát akár anyagi hátrányokat, üldöztetést is vállalva kell megóvnia az egyénnek a nemzet hagyományait és önérzetét.

Kedélyes és józan magatartás ez (a Deáké is, a Garamvölgyié is), ami egyébként gyökeresen tér el attól, ami bizonyos meghatározó művekben a magyarság alaptulajdonságaként mutatkozik meg. Arany a *Toldi*-ban és a *Buda halálá*-ban egyaránt lobbanékony, az indulattól bűnbe sodort típusokat teremt, akiknek sorsa önfegyelemre int. (Bánk bán is hirtelen felindulásban – tehát a jog és a törvény megkerülésével – öli meg a királynét.) Ha Toldi egy olykor szenvedélyein uralkodni nem tudó, egyébként depresszióra hajló képlet, Deák éppen az ellenkezője: szinte végletesen fegyelmezett és passzív, viszont derűs kedélyű. Az ő viselkedése, persze, nem egyszerű tétlenség. Asbóth szerint: „Volt bátorsága kimondani, hogy a hazáért kockáztathatunk mindent, csak a hazát nem, jóllehet előre látható volt, hogy e bátorságot gyávaaságnak fogják bélyegezni Kossuth imádói...”

Deák népszerűségének tehát természetes okain túl (kedves, szerény viselkedés) az is magyarázata lehet, hogy a szalmaláng-lelkesedésű, érzelmeiktől vezérelt, majd nyomban elcsüggedő többség tisztelte és kedvelte Deákban az ellentétes karaktert. Deák tárgyilagossága nem mindig volt, természetesen, kellemes az egyértelmű rajongáson és heves elutasításon alapuló szubjektivitás számára. Például 48–49 eufóriájában szóvá merte tenni, hogy a felszabadult jobbágyok önkényes földfoglalásba fognak, a német városi polgárság a zsidókra támad, a nemzetiségek gyűlölettel viseltetnek irántunk és el akarnak szakadni Magyarországtól. Az Akadémián mondott emlékbeszédében Csengery Antal is korrektségét, törvénytisztelő méltányosságát emelte ki: „forradalmak idején a szenvedélyek szerepelnek első sorban. Deák se elveinél, se vérmérsékleténél fogva nem érezhetett magában hivatást a szenvedélyek élére állni... Tudjuk, mint utasította vissza Nyári Pál felhívását is, hogy ő írja meg a forradalmi kiáltványt a nemzethez. 'Nem értek hozzá' jegyezte meg 'bízzanak meg önök törvények szerkesztésével.'”⁶

Ezért mondták rá, hogy nem kezdeményező alkat, de nélküle nem lehet semmit sem kezdeményezni. Ázsiai nyugalom és tétlenség egyfelől, az 1830-as évektől a legokosabb és a legtisztességesebb viselkedés (például Kossuthot védelmébe veszi Széchenyi hiúságtól, feltékenységtől nem mentes támadásaival szemben) másfelől. A magyar politikai géniusz megtestesítője sokak szemében, ugyanakkor más tekintetben

– 8 –

politikaellenes, mert jól tudja, hogy a magyarság az igazán fontos, de veszélyes feladatok helyett vonzódik a látványos politikai gesztusokhoz, nagyhangú „odamondogatás”-okhoz. 1861 október 15-én a *Pesti Napló*-ban intéz nyílt levelet Kemény Zsigmondhoz: „Sok szellemi szüksége van a nemzetnek, mit a kizárólag politikai tartalmú irodalom nem képes kielégíteni... Tanulnunk kell s művelnünk a tudományok minden szakát, művelnünk a népnek minden osztályát, mert korunkban csak azon nemzetnek van biztos politikai jövője, mely komolyan törekszik az általános műveltség színvonalára emelkedni... Azt kell hinnünk, hogy nálunk csak a politika zaját és külfényét szeretik, de a fáradtsággal járó komoly tanulmányok nem éppen kedvesek...”

Jellemével hozták összefüggésbe azt a páratlan bizalmat is, amit maga iránt tudott ébreszteni. Lévy József írta róla: „Valódi catoí jellem, melyről meg van írva, hogy a hibát

⁶ CSENGERY Antal, *Deák Ferenc emlékezete* (A Magyar Tudományos Akadémia által MDCCCLXXVII január XXVIII-án Deák Ferenc igazgató és tiszteleti tagja emlékezetére tartott ünnepélyes közülés tárgya.) Bp. 1877. 57.

mindenkinek megbocsátotta, csak magának nem, s hogy inkább óhajtá elveszteni a nép kegyét dicsérendő tettek miatt, mint rosszul cselekedve megnyerni.”⁷ Emberi nagysága még a sokszor cinikusan nyilatkozó Mikszáthot is megbabonázta, aki ezt írta *Arany János meghalt* című cikkében: „Mint ember sokban hasonlított Deák Ferenchez. Mintha egy ércből lennének öntve: Deák az egyik, Arany a másik felén. Az volt az egyik az irodalomban, ami a másik a politikában. A legnemesebb polgári erények mintaképe egyszersmind, a két utolsó római: Félistenek voltak, de megmaradtak egész embereknek is!”⁸

Ezt az etikai képletet, ezt a néha ázsiaiinak nevezetten eredeti magyar típust a „római jellem”-mel hozva összefüggésbe sejtették meg a magyar írók, hogy a legkorszerűbb, a leginkább a nyugat–európai módon citoyen eszményhez közel álló módon humanus és felvilágosult gondolkodásról van szó az ő esetében. Deák és Arany ünneplése nem fedhette el, hogy mennyire társtalan, sőt visszhangtalan az ő szellemi és erkölcsi kiválóságuk. Arany tisztában van ezzel, amikor keserű öniróniával „demokrata kortesnóta”-t farag:

Deák Ferenc! megélünk mi
Kend nélkül;
Kívánjuk a szabadságot
Rend nélkül.

Amikor pedig Deák az országgyűlésen a Nemzeti Színháznak nyújtandó segély ügyében lelkes egyetértésének adva hangot hozzátette, hogy ugyanilyen segélyt javasol az újvidéki szerb nemzeti színház számára is, nagy megdöbbenést váltott ki. Senki nem hitte el neki, hogy a becsületesség, a nemzetiségek iránti jóindulat és segítőkészség az egyetlen, ami mérsékelheti az elszakadási törekvéseket. Ignotus joggal mutat rá, hogy a sváci franciák és olaszok nem kívánnak anyaországaikhoz csatlakozni, mivel jól érzik magukat Svájcban. Aztán így folytatja: „Évezredek alól kezdi a tudomány kiásni és felfedni az ős összeköttetéseket, mik az Európában társtalan magyart a legősibb, s legnemesebb világhoz: a kínaihoz fűzik. Való, hogy Kínában társtalan magyart a legősibb, s legnemesebb világhoz: a kínaihoz fűzik. Való, hogy Kínában politika és élet majd két vagy harmadfélezer éven át, míg el nem hanyatlott, a legmagasabbra tudott hágni egy bölcs emberének, Konfuciusznak erkölce szerint, ki ebből a földi világból való saját emberségét tudta áttenni saját fajtája s felebarátai számára vallássá, filozófiává,

– 9 –

politikává. Ilyen Konfuciusza volt a magyarnak Deák Ferenc, s ideje nem múlt el, hanem most következik igazában, mikor a történelem végképp megtanította népét, hogy az élet nincs ingyen, s egyes gyanánt is, nép gyanánt is csak az benne ember a talpán, ki emberségben veti meg a lábát.”⁹

Ignotus, aki nem vádolható rossz értelemben vett faji gondolkodással, olyasmire tapint itt rá, amit joggal tekintett a magyar irodalom a Deák–élmény végső lényegének. Deák anekdotái és becsületessége, kedélyessége és humanizmusa „mint pompás mongol feje, a keleti mesemondóktól nyugat–európaiba áttett magyar tulajdonság.”¹⁰ A más népeket lenéző, lármás magyarkodás zsvivájában (a külső tiszteletadás mellett is) egyre hatástalanabb lett a Deák–Arany–féle modell, az a korrekt és türelmes intézkedésmód, ami a Kárpát–medencében legalább lehetőséget adott volna a gyűlölködés helyett a jószándékú és békülékeny légkör kialakítására. Nem csoda, ha a XX. század barbár diktatúráinak árnyékából Deák és baráti köre tűnt Ignotusék számára a felülmúlhatatlan lehetőségnek is, s a lehetőség elszalasztásának is.

⁷ LÉVAY József *Borsodvármegye tanácsstermében Deák Ferenc arcképének ünnepélyes leleplezése alkalmából 1877. évi november 5-én tartott közgyűlésen mondott beszéde*. Miskolc. 1877. 5–6.

⁸ MIKSZÁTH Kálmán *Összes Művei. Cikkék és Karcolatok*, Akadémiai Kiadó, Bp. 1974. 146.

⁹ IGNOTUS i.m. 203.

¹⁰ uo. 202.

A Deák–i modell tehát nemcsak azért méltó figyelmünkre, mert kétszáz éve született a „haza bölcse”, hanem azért is, mert aktuálisabb, mint valaha. Széchenyihez képest kevésbé látványos, kevésbé „érdekes” életmű ez, népszerűsége sem vetekedhetett soha a Kossuthéval (akit egyébként nagy költő–kortársai, Arany is, Petőfi is – érdekes módon – egyáltalán nem tartottak nagyra), ámde a kor etikailag és intellektuálisan legszínvonalasabb írói köre (Kemény, Gyulai, Arany) tévedhetetlen biztonsággal ismerte fel Deákban azt a politikai magatartást, ami egy korrekt, gyűlölködéstől mentes, dolgos nemzet jövőjéhez, fennmaradása biztonságához elengedhetetlen.